

8-nji tema: Türkmen Türkçesinde cümlelerin yardımcı ögeleri
(Türkmen dilinde sözlemiň aýyklaýyş agzalary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehniki serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

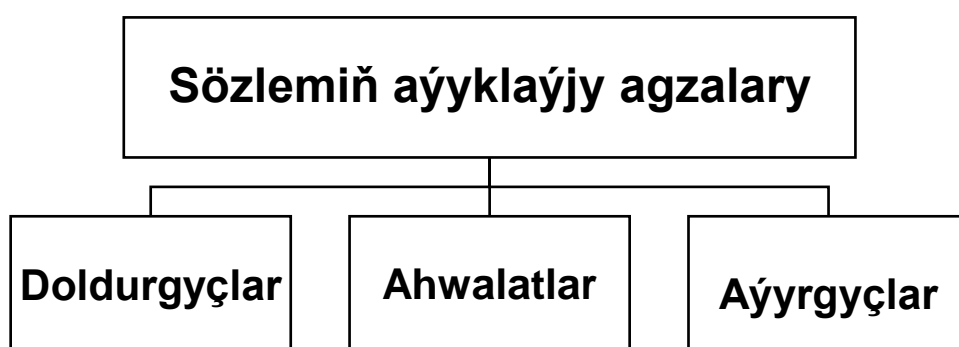
- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- degişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Sözlemin ikinji derejeleri agzalary. Başgaça aýdylanda, oňa “sözlemin aýyklaýjy agzalary” diýilýär.

Türkmen dilinde sözlemin aýyklaýjy agzalarynyň üç görnüşi bardyr. Şony aşakdaky ýaly shemada görkezmek bolar:

1.Doldurgyçlar. Yüklemin bildirdiği haberin, öznenin yaptığı işin üzerini nesne ve şahıs ile ilgili bilgilerle dolduran öğelerdir. Bundan dolayı Türkmencede “*doldurgyçlar*” terimi kullanılır.

2.Ahwalatlar. Yüklemin bildirdiği haberin, öznenin yaptığı işin üzerini nesne ve şahıstan başka her hangi bir durum, hal, vaziyet ve davranışlarla ilgili bilgilerle tamamlayan öğelerdir. Bundan dolayı Türkmencede “*ahwalatlar*” terimi kullanılır.

3.Aýyrgyçlar. Bir ismin anlamının tam olarak belirlenebilmesi için, o ismin, tamlayan hizmetindeki bir isim, sıfat veya zamir gibi başka bir kelime ile tamamlanmasını sağlayan öğelerdir. Bundan dolayı Türkmencede “*aýyrgyçlar*” terimi kullanılır.

1941-nji ýylyň grammatikasynda (33-nji sahypa) doldurgyçlar hakynda şeýle düşündiriş berilýär:

§ 11. Долдургычлар.

Сөзлемиң хер хили сөз топарларындан болан хабарына ве ишликлерден болан хер бир агзасына багланып, шолары айыклап гелйән сөзлере долдургычлар дийилйәр.

Долдургычлар сөзлемиң хабарына дегишли болан вагты, орны, умуман бир гымылда, херекете дегишли ягдайлары гөркезйәрлер. Олар өзлериниң аңладян маныларына ве ненеңси сорагларга жогап болуп гелишлерине гарап секиз хили болярлар.

1941-nji ýylyň grammatika kitabynda doldurgyçlaryň esasan sekiz sany görnüşiniň bardygy bellenilýär. Bu kitapda wagt doldurgyjy hakynda şeýle düşündiriş berlipdir we aşakdaky mysallar bilen delillendirilipdir:

1. Вагт долдургыжы

Вагт долдургыжы хачан, нә вагт, нәче вагт, хачана ченли, хачандан бәри диен ялы сораглара жогап берйәр ве сөзлемде аңладыян пикириң вагтыны гөркезйәр. Вагт долдургыжы ашакдакы ялы сөзлерден болуп билер.

1) Өз манысындан вагт аңланын сөзлерден.

Меселем:

Мен өйимизден дүйн гелдим. Хачан?—дүйн.

Эртир бизиң колхозымыз пагта экмәге башлажак. Хачан? эртир.

Агшам гар ягыпдыр. Хачан?—агшам.

(*Men öyümizden dүйn geldim*) diýen birinji sözlemde “**dүйn**” sözüne “hачan?” diýen sorag berlip, wagt doldurgyjy hasaplanypdyr.

(*Ertir biziň kolhozymyz pagta ekmäge başlajak*) diýen ikinji sözlemde “**ertir**” sözüne “haçan?” diýen sorag berlip, wagt doldurgyjy hasaplanypdyr.

(*Agşam gar ýagypdyr*) diýen üçünji sözlemde “**agşam**” sözüne “haçan?” diýen sorag berlip, wagt doldurgyjy hasaplanypdyr.

Häzirki wagtda bu doldurgyçlar “**wagt ahwalaty**” hökmünde häsiýetlendirilýär.

Bu kitapda orun doldurgyjy hakynda şeýle düşündiriş berlipdir we aşakdaky mysallar bilen delillendirilipdir:

2. Орун долдургыжы.

Орун долдургыжы кимде, ниреде, нәмеде диен сораглара жогап берйәр ве сөзлемде анладылян пикириң орныны, болян ерини гөркезйәр. Орун долдургыжы вагт-орун дүшүминдәки сөзлерден болуп билер.

Меселем:

Оразбиби 6-нжы класда окаяр. Ниреде?—6-нжы класда.

Бизиң колхозымызда гөк экин экилйәр. Ниреде?—колхозымызда.

Bu ýerde orun doldurgyjynyň häsiýetli aýratynlygy hökmünde şular belenilipdir:

- ✓ Sözlär “**kimde?**”, “**namede?**”, “**nirrede?**” diýen soragyny kabul etmeli
- ✓ Sözlär “**wagt-orun düşüminde**” gelmeli

1941-nji ýylda çykan kitapda ýöneliş doldurgyjy hakynda şeýle düşündiriş berlipdir we aşakdaky mysallar bilen delillendirilipdir:

3. Ýөнелиш долдургыжы.

Ýөнелиш долдургыжы нирә, киме, нәмә, нәчә диен сораглара жогап берйәр ве сөзлемде аңладыян пикириң, гымылдының нирә йөнелендигини, нәмә гөнүкдириллендигини гөркезйәр. Ýөнелиш долдургыжы йөнелиш дүшүминдәки сөзлерден боляр.

Меселем:

Мен хасап китабымы Бикә бердим. Киме?—Бикә.

Какам клуба гитди. Нирә?—клуба.

Колхозчылар гөк экин экилжөк ерлере дерс дөкдилер. Нирә?—ерлере.

Bu ýerde ýöneliş doldurgyjynyň häsiýetli aýratynlygy hökmünde şular belenenilipdir:

- ✓ Sözler “**kime?**”, “**nämä?**”, “**nirä?**”, “**näçä**” diýen soraglaryny kabul etmeli
- ✓ Pikiriň-gymyldynyň **nirä ýönelendigini** görkezmeli
- ✓ Pikiriň-gymyldynyň **kime, nämä gönükdirilendigini** görkezmeli
- ✓ Sözler “**ýöneliş düşüminde**” gelmeli

1941-nji ýylda çykan kitapda ýeňiş doldurgyjy hakynda şeýle düşündiriş berlipdir we aşakdaky mysallar bilen delillendirilipdir:

4. Ениш долдургыжы.

Ениш долдургыжы кими, нәмәни, нирәни диен сорагларга жогап берип, гымылдының хайсы зада гечйәндигини, хайсы зада тәсир әдйәндигини гөркезйәр ве ениш дүшүминдәки сөзлерден боляр.

Меселем:

Мен шу китабы мектебиң китапханасындан алдым. Нәмәни?—китабы.

Розы Ашгабады шу йыл гөрүндир. Нирәни?—Ашгабады.

Яңы мен эртире берилен табшырыклары ишледим. Нәмәни?—табшырыклары.

Ата сениң гелениңи маңа айтды. Нәмәни?—гелениңи.

Ол мени көпден бәри танаяр. Кими?—мени.

- ✓ Ýokardaky düşündiriş we delillendirilen mysallary talyplar bilen bilelikde praktiki taýdan derňew edilmelidir.

1941-nji ýylda çykan kitapda çykyş doldurgyjy hakynda şeýle düşündiriş berlipdir:

6. Чыкыш долдургыжы.

Чыкыш долдургыжы кимден, нәмеден, ниреден, нәчеден диен сорагларга жогап берип, көпленч гымылдының башланан нокадыны, бир задың алынан ерини, задың нәмеден әдилендигини гөркезип билер. Чыкыш долдургыжы чыкыш дүшүминдәки сөзлерден боляр.

1941-nji ýylda çykan kitapda sebäp hem maksap doldurgyjy hakynda şeýle düşündiriş berlipdir we aşakdaky mysallar bilen delillendirilipdir:

7. Себәп хем максат долдургыжы.

Себәп хем максат долдургыжы ким **себәпли**, нәме **себәпли**, ким **үчин**, нәме **үчин**, нәме **ишлемәге** диен сорагларга жогап берип, бир гымылдының йүзе чыкмагының себәбини ве максадыны гөркезйәр. Бу долдургыч ашакдакы көмекчи сөзлериң үсти билен аңладылар.

1) **Себәпли**—баш дүшүмде болан хас хем жынс атлардан соң гелип, гымылдының йүзе чыкмагының себәбини гөркезйәр.

Меселем

Мен Дурды себәпли окува гижә галдым. Ким себәпли?— Дурды себәпли.

Дүйн Сейитмырат улагсызлык себәпли шәхере гидип билмәндир. Нәме себәпли?—улагсызлык себәпли.

2) **Үчин**—баш дүшүмде болан хас хем жынс атлардан, ат ро-лында гелен хемме сөзлерден, ишлигиң нәмәлим формасындан соң гелип, гымылдының йүзе чыкмагының максадыны, ягны **ким үчин**, нәме **үчин**, нәме **ишлемек үчин** эдиленини гөркезйәр.

Меселем:

Каникул гүнлери мектеп чагалары үчин хер хили оюнлар ве кинолар гөркезилйәр. Кимлер үчин?— мектеп чагалары үчин.

Bu doldurgyçlarda “sebäpli”, “üçin” sözsoňy kömekçileriň kömegi bilen bir zadyň sebäbi, maksady anyklaşdyrylýandygy belleniipdir.

Mundan başga-da “kim sebäpli?”, “kim üçin?”, “näme sebäpli?”, “näme üçin?” ýaly soraglar bilen häsiýetlendirilipdir.

1941-nji ýylda çykan kitapda hal, ýagdaý doldurgyjy hakynda şeýle düşündiriş berlipdir we aşakdaky mysallar bilen delillendirilipdir:

8. Хал, ягдай долдургыжы

Бу долдургыч нәдип, ненеңси, нәхили, нәме бияен, ким бияен диең сорағлара жоғап берип, гымылдының нәхили ягдайда йүзе чыканыны, ненеңси болуп йүзе чыканыны, оның хилини, башга бири бияен билеликте боланыны, ким я нәме үсти бияен боланыны ве шуна мензешлери гөркезип билер. Хал, ягдай долдургыжы ашакдакы сөзлериң ве формаларың үсти бияен аңладылар.

1) Хал ишликлеринден. Хал ишликлери шол дурушларына бир ишлигиң өң янындан гелмек шерти бияен хал, ягдай гөркезип билерлер ве нәдип, ненеңси диең сорағлара жоғап берйәрлер.

Меселем:

Дурды өйлерине ылгап гелди. Нәдип?—ылгап.

Биби китабы сакынман окаяр. Ненеңси?—сакынман.

- ✓ Ýokardaky düşündiriş we delillendirilen mysallary talyplar bilen bilelikde praktiki taýdan derňew edilmelidir.